

پیامدهای سلامت معنوی قرآنی بر دفع اضطراب مرگ

حبیب‌اله یوسفی^۱، مرضیه عبدالکریمی نطنزی^{۲*}

چکیده

زمینه و هدف: اضطراب مرگ یکی از مسایل مهم و حل نشده بشر امروز است. کسانی که باورهای درستی از خدا، خود و آخرت ندارند در سنین بالا و با داشتن بیماری‌های صعب‌العلاج به شدت دچار چنین اضطرابی می‌شوند. سلامت معنوی حاصل آموزه‌های قرآنی، آرام‌بخش روح و روان انسان و شفادهنده‌ای نافع و دارویی مبارک است که می‌تواند این اضطراب را برای معتقدان به قرآن از بین ببرد. لذا هدف این مقاله بررسی پیامدهای سلامت معنوی قرآنی بر دفع اضطراب مرگ است. **روش:** در این تحقیق به روش تحلیل محتوا بعضی آیات مربوط به سلامت معنوی، آرامش روانی، ترس، مرگ و عالم آخرت، از تفاسیر مختلف یادداشت و پیامدهای اعتقاد به آن‌ها بر ایجاد آرامش و دفع اضطراب مرگ مورد تحلیل قرار گرفته است. **یافته‌ها:** عمده علل اضطراب مرگ، ناشناخته بودن صفات خدا، حقیقت انسان، مرگ، عالم آخرت یا غفلت‌ها و تسامح‌هایی است که در گذشته دامن‌گیر انسان شده است. قرآن کریم با تنقیح شناخت و باورهای صحیح نسبت به صفات خدا، حقیقت ابدی انسان، حقیقت مرگ و نعمت‌های عالم آخرت و توبه‌پذیری خداوند، راهکار ارتقای سلامت معنوی و از بین بردن این علل را فراهم کرده است. **نتیجه‌گیری:** قرآن کریم با آموختن واقعیت‌های دنیا و آخرت، باورهای صحیحی از صفات خدا، حقیقت انسان، مرگ و عالم پس از آن می‌سازد و با همدارهای سازنده‌ای که به انسان می‌دهد، موجب ارتقای سلامت معنوی و دفع اضطراب مرگ می‌شود.

کلید واژه‌ها: اضطراب، سلامتی، سلامت معنوی، مرگ، معنویت

مقدمه

قرآنی بر دفع اضطراب مرگ نگاشته شده است. **اهمیت:** شیوع بیماری‌های تهدیدکننده حیات، فزونی دوره سالمندی و درک قریب‌الوقوع بودن مرگ در جوامع موجود، اهمیت پرداختن به سلامت معنوی و شناخت عاقبت و ابدیت انسان‌ها را دوچندان می‌کند. **پیشینه:** جستجوها نشان می‌دهد مقالات موجود غالباً اضطراب مرگ را در اقصاری چون سالمندان (۳ و ۴ و ۵)، بیماران (برجلی ۶ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰)، دانشجویان (۱۱ و ۱۲)، پرستاران (۱۳) و جانبازان (۱۴) به صورت میدانی بررسی کرده و با استناد به پرسشنامه‌هایی چون تمپلر و مک‌گیل میزان اضطراب مرگ آن‌ها را سنجیده‌اند و غالباً، اضطراب مرگ را معلول عللی چون سن فرهنگ، جنسیت، مذهب، آگاهی قبلی، ناامیدی و بی‌هدفی در زندگی دانسته‌اند.

واژه‌شناسی

سلامت از منظر قرآن

قرآن کریم در باره صحت و سلامت جسم مباحثی مانند تعادل در

زمینه و هدف: مرگ به عنوان یکی از حقایق تجربه‌ناپذیر و پیچیده جهان هستی مایه اضطراب عده کثیری شده، زندگی بعضی را دچار اختلال کرده است. به طوری که افراد نسبت به مرگ نگرش اجتنابی، پذیرش فعالانه یا گریز یا خنثی دارند؛ اما قرآن کریم با تعریف، تبیین معنای مرگ و زندگی، هدف از خلقت این دو و تبیین نعمت‌های متنوع و بی‌پایان آخرت، انواع سلامت را مقدمه سلامت معنوی و آن را مقدمه سلامت ابدی در آخرت دانسته و مؤمن را به آینده پس از مرگ امیدوار کرده و تأثیر زیادی در نگرش انسان‌ها به مرگ و دفع اضطراب آن دارد. پیامبر اکرم صلوات‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید: «بر شما باد به قرآن که شفاء نافع و داروی پربرکت است»؛ «عَلَيْكُمْ بِالْقُرْآنِ فَإِنَّهُ الشِّفَاءُ النَّافِعُ، وَ الدَّوَاءُ الْمُبَارَكُ» (۱). خود قرآن نیز می‌فرماید با قرآن می‌توان راه‌های سلامت واقعی را به دست آورد؛ «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ» (۲). مائده/۱۶). لذا این مقاله با هدف بررسی پیامدهای سلامت معنوی

۱. استادیار، عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی کاشان

۲. * نویسنده مسئول: دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی دانشگاه پیام‌نور، طلبه حوزه علمیه مکتب کوثر، کاشان

عزیزی و همکاران تعاریف مختلفی از سلامت معنوی را برگزیده‌اند. به عنوان نمونه به یکی از بهترین آن‌ها اشاره می‌شود:

«سلامت معنوی وضعیتی است هدفمند و معنادار از حیات انسانی که حاصل ایمان و اعتقاد و ارتباط فرد با قدرت و کمال لایتنهای الهی و زندگی ابدی پس از مرگ است. سلامت معنوی به نشاط، امید، رضایت‌مندی، اطمینان قلبی، آرامش و داشتن قلب سلیم در فرد و رستگاری در دنیا و آخرت منجر می‌شود و ارتباط پویای مبتنی بر مکارم اخلاق، عشق و محبت با خود، دیگران و جهان پیرامون ایجاد می‌کند» (۱۹).

اما با برداشت نگارنده اول، سلامت معنوی قرآنی عبارت است از «حالتی از نفس و دارای مراتب که عالی‌ترین مرتبه‌اش قلب سلیم و نفس مطمئنه است. چنین نفسی ایمان قوی به خدا و صفات او، معاد و ابدیت انسان در بهشت یا جهنم، نبوت و راهنمایی انبیاء به سوی بهشت دارد. به‌طوری‌که جسم را به اعمال صالح، ارزشی، عقلانی و اخلاقی در ارتباط با خدا، خود و سایر موجودات جهان مدیریت کرده، از رفتار خود که در راستای رسیدن به سلامت ابدی و رضایت الهی در بهشت است، لذت می‌برد ولو چون شهادت سخت باشد. این نفس معنوی، با امید به سرانجام خوب خود، زندگی هدفمند و رضایت‌بخش، همراه با رحمت، رأفت، خشیت، طهارت، نرمی و انعطاف داشته و اضطراب مرگ ندارد. قرآن کریم صاحب چنین نفسی را مؤمن، متقی، مخلص، رستگار، دارای حیات طیبه، قلب سلیم، نفس مطمئنه و امثال آن معرفی فرموده که از هرگونه کینه، حسد، خیانت، بدخواهی، عهدشکنی، تکبر، تهمت، غیبت، تعدی به حقوق دیگران، بی‌وفایی، گوشه‌گیری و انواع بیماری‌های معنوی دوری می‌کند» (۲۰).

اضطراب

اضطراب در لغت؛ به معنای حالت کسی است که کنترل احساساتش را از دست داده و احساس تنهایی و شکست می‌کند (۲۱). در اصطلاح روان‌شناسی «اضطراب یک احساس رنج‌آور است با موقعیتی ضربه‌آمیز کنونی یا انتظار خبری که به شیئی نامعین وابسته است. مسلتم مفهوم تهدید یا ناامنی است که در افراد مختلف به گونه‌های متفاوت بیان می‌شود» (۲۲).

فرق میان ترس و اضطراب

ترس به معنی واژه است (۲۳). هر ترسی منجر به اضطراب نمی‌شود و چه بسا هشداردهنده باشد، اما هر اضطرابی حتماً ریشه در ترس زیاد دارد و موجب آشفتگی امور می‌شود.

اضطراب مرگ در قرآن

تنها واژه‌ای که درباره ترس ممدوح از مرگ بیان شده، واژه «وَجَلَّ» است؛ «وَ الَّذِینَ یُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَ قُلُوبُهُمْ وَجَلَتْ اَنْهُمُ اِلٰی رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ»

خوردن و آشامیدن و استفاده از غذاهای مفید و حلال و اجتناب از غذاهای مضر و حرام و ... مطالب ارزشمندی دارد؛ اما در تعبیر سلامت و بیماری آن - چه را که مطرح فرموده، سلامت و بیماری قلب است. در دو آیه سلامت قلب را با تعبیر «قَلْبٍ سَلِیمٍ» آورده و در ۱۱ آیه قلب مریض را با کلمه «فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ» بیان فرموده است. بنابراین از منظر قرآن کریم، سلامت انسانیت و معنویات قلبی، هدف و مهم است نه فقط سلامت جسمانی او.

معنویت

واژه «معنوی» در مقابل لفظی، مادی و ظاهری به کار رفته و اشاره به امری غیبی، قدسی، اخلاقی، دینی و عرفانی دارد که هر نوع معنابخشی به زندگی را در برمی‌گیرد» (۱۵).

علامه طباطبایی رحمه‌الله‌علیه در این زمینه می‌فرماید: «کمالات باطنی و مقامات معنوی انسان، یک رشته واقعیت حقیقی بیرون از واقعیت طبیعت و جریان ماده است و عالم باطن که موطن حیات معنوی است جهانی است بسیار اصیل‌تر، واقعیت‌دارتر و پهناتر از جهان ماده و حس» (۱۶).

امام خمینی رضوان‌الله‌علیه معتقد است معنویت مجموعه صفات و اعمالی است که شور و جاذبه قوی و شدید و در عین حال منطقی و صحیح را در انسان به وجود می‌آورد تا او را در سیر به سوی خدای یگانه و محبوب عالم به طور اعجاب آوری ببرد (۱۷).

بنابر تعاریف فوق، معنویت مربوط به بعد روح و نفس الهی انسان است و در ارتباط قلبی انسان با خدا حاصل می‌شود.

سلامت معنوی

بحث سلامت و معنویت، سابقه زیادی در طول تاریخ دارند؛ اما واژه «سلامت معنوی» یک مفهوم جدید است که در چند دهه اخیر مطرح شده و با آن که پژوهش‌های بسیاری در این زمینه انجام شده، ولی نبود یک تعریف جامع و مانع قابل قبول درباره سلامت معنوی محسوس است در این خصوص به تعدادی از مفاهیم و تعاریف اشاره کرده و تعریف سلامت معنوی قرآنی بیان می‌شود:

«سلامت معنوی به عنوان احساسی درونی و رضایت‌بخش، توأم با ارتباطات سازنده با خود و دیگران و وجودی متعالی در چارچوب فرهنگی خاص هر جامعه، تعریف می‌شود که به معنادار کردن زندگی و مرگ می‌انجامد» (۱۸).

گوداستات، سیمپسون و لوانگر با یک مرور مطالعاتی گسترده سلامت روحی یا سلامت معنوی را سلامت شخصی می‌نامند و آن را با مفهوم تعالی نفس مرتبط می‌دانند که منعکس‌کننده سیستم ارزشی فرد است و ممکن است مربوط به عقیده‌ای در مورد پدیده‌ای ماورایی یا طبیعی باشد و یا قانون عملی و منبع مذهبی. البته برخی سلامت عاطفی را هم به این ابعاد می‌افزایند، هرچند که در تعریف سازمان جهانی بهداشت نیامده است» (۱۸).

می‌باشد. و با مرگ، روح به عالمی دیگر، که از سنخ خود اوست، منتقل می‌شود و به تعبیر دیگر، هنگام مرگ، آن حقیقت مافوق مادی است که از سوی خدا آمده بود؛ «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (حجر/۲۹)، بازستانده و تحویل گرفته می‌شود؛ «وَلَكِنْ أُغْبِذُ اللَّهُ الَّذِي يَتَوَقَّأَكُمُ» (یونس/۱۰۴).

قرآن کریم گاه صریح و گاه به کنایه از مرگ سخن می‌گوید. هرگاه صریح و مستقیم از مرگ سخن بگویید، از واژه‌های موت، فوت، هلاک و فنا استفاده می‌کند:

موت: مقصود از موت قطع حیات آدمی و انتقال او از دنیا به عالم آخرت است. در این واژه مرگ امری وجودی معرفی می‌شود نه عدمی؛ «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَنِّيَكُمُ أَحْسَنُ عَمَلًا» (ملک/۲).

فوت: از مصدر توفیه و به معنی بازستاندن امری به طور کامل است. به هنگام مرگ بی‌شک آنچه دریافت می‌شود، بدن نیست؛ چه اینکه بدن در جای خویش باقی می‌ماند، پس آنچه ملک‌الموت به امر خدا دریافت می‌کند حقیقتی غیر از جسم انسان است (۴۴). یعنی همان روح دارای اصالت و استقلال. پس مقصود از وفات، گرفتن کامل جان و روح انسان است. با استناد به آیه «وَالَّذِي لَمْ يَمُنْ بِهَا فَيَمْسِكِ الْآلِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَ يُرْسِلُ الْآخِرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى» (زمر/۴۲). می‌توان گفت شاید این گرفتن کامل در برابر گرفتن ناقص روح باشد که در خواب بخشی از روح گرفته می‌شود و نمونه کوچکی از مرگ است.

در واقع خداوند با استعمال واژه فوت، نشان می‌دهد اصالت و بقای انسان از طریق روح اوست نه جسمش. با فوت روح جاوید و ابدی می‌شود و دیگر مرگی برای او نیست؛ «لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ» (دخان/۵۶).

هلاک: با استناد به آیه «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص/۸۸)، می‌توان گفت مرگ انسان به معنی نقض بنیه و ابطال حواس است به طوری که هیچگونه لذت و منفعتی به آن نمی‌رسد. زیرا منظور قرآن از «هلاک» به هم ریختن نظام موجود است، نه از بین رفتن مواد، مثلاً اگر یک ساختمان به وسیله زلزله متلاشی شود در اینجا هالک بر آن صدق می‌کند، درحالی که مواد آن موجود است. چنانکه از آیات مربوط به زمین و آسمان نیز استفاده می‌شود که وضع موجود آن‌ها با قیامت به هم می‌ریزد درحالی که نابود نمی‌شوند. پس از این آیه نیز استفاده می‌شود که با مرگ روح باقی و ابدی است.

فنا: مفهوم فنا با عنایت به آیه «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ» (الرحمن/۲۶) و آیه بعدی «... وَ يَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَ الْإِكْرَامِ» (الرحمن/۲۷) مشخص می‌شود: در آیه اول سخن از فنا همه موجودات ذوی العقول است؛ «كُلُّ مَنْ...» و در آیه دوم سخن از ادامه و بقاء ربوبیت پروردگار است. بدیهی است تا مربوط که همان روح باقی و ابدی نباشد، ربوبیت پروردگار معنا ندارد. پس واژه فنا نیز دلالت بر اصالت و بقاء روح انسان، بعد از مرگ دارد

(مؤمنون/۶۰). در این حالت تحرک و جنبش در قلب، موجب سلب آرامش نفس می‌شود (۲۴). بنابراین مراد از اضطراب مرگ در این مقاله، اضطراب از خود مرگ است؛ نه آن اضطراب ممدوحی که قرآن از نام با عنوان «وَجَلَّ» یاد می‌کند و مفسرین، علتش را ترس مؤمن از کاستی اعمال کما هو حقّه می‌دانند (۲۵ و ۲۶).

ماهیت مرگ و اضطراب مرگ از منظر برخی محققان

بعضی محققان نگاه انکاری به مرگ (۲۷) دارند و برخی دیگر نگاه منفی. عده‌ای مرگ را پایان بی‌ثمر تلاش انسان (۲۸)، تلخ، شکننده، ناقص عیش، اضطراب اساسی مدرن (۲۹)، سخت ناخوش و شوم (۳۰)، پرابهام و تهدیدآمیز (۳۱) می‌دانند. از نظر بشای، مرگ نه مثبت، نه منفی است، بلکه جستجوی دیالکتیک حقیقت و فضیلت است. (۳۲). برخی محققان اضطراب مرگ را ترس مداوم غیرطبیعی (۳)، ترس غیرعادی و بزرگ همراه با وحشت و دلهره (۸)، احساس وحشت، هراس یا نگرانی زیاد هنگام فکر کردن به فرآیند مردن (۳۳) می‌پندارند. بعضی معتقدند با پذیرش آگاهانه مرگ، می‌توان به جاودانگی تجربی رسید (۳۰). عده‌ای هم، اضطراب مرگ را طبیعی (۴ و ۶ و ۹) و یک ویژگی رایج انسانی و اصلی‌ترین و عام‌ترین اضطراب (۱۱) و گریزناپذیر (۱۱ و ۳۴) می‌دانند.

ماهیت مرگ از منظر روایات

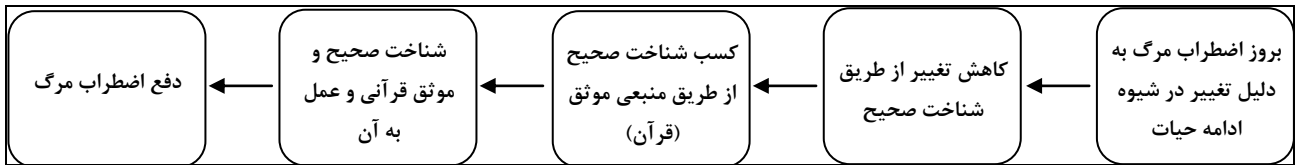
مرگ برای مؤمن: حدیث قدسی: مرگ ملاقات دوست با حبیبش (۳۵)، پیامبر اکرم صلوات‌الله‌علیه‌وآله: پلی به بهشت (۳۶ و ۳۷) امام حسن مجتبی علیه‌السلام: انتقال از سرای سختی‌ها به نعمت‌های ابدی، بزرگ‌ترین سروری که بر مؤمنان وارد می‌شود (۳۸ و ۳۹) امام حسین علیه‌السلام: پلی است جهت انتقال مؤمنین از ناراحتی‌ها و رنج‌ها به باغ‌های وسیع بهشت و نعمت‌های جاودان (۳۹ و ۴۰) امام صادق علیه‌السلام: استشمام و لذت از بهترین بو و قطع هرگونه درد و رنج و سختی (۴۱) است.

مرگ برای کافر: امام حسن مجتبی علیه‌السلام: مرگ بزرگ‌ترین درد و مصیبت، پلی به جهنم، انتقال از دنیایی چون بهشت به آخرتی چون آتش همراه با نابودی و زوال دنیا (۳۷ و ۴۲)، امام صادق علیه‌السلام: گزیدن افعی‌ها و نیش عقرب‌ها و شدیدتر از این‌ها (۴۳) است.

ماهیت مرگ از منظر قرآن کریم

برای روشن شدن ماهیت مرگ ابتدا باید دانست آنچه شخصیت واقعی انسان را تشکیل می‌دهد و «من» حقیقی او محسوب می‌شود، بدن مادی او نیست؛ بلکه «من» حقیقی، روح انسان است که از سوی خدا آمده و به او باز می‌گردد؛ «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره/۱۵۶).

مقام و مرتبه وجودی روح انسان از نظر ارزشی، مافوق ماده و جسم است. یعنی روح، از جنس عالمی دیگر است که همان عالم ماوراء طبیعت

و مرگ را نه به معنای نابودی و پایان مطلق حیات، بلکه ادامه حیات روح می‌داند. بنابراین حقیقت مرگ عبارت است از قطع ارتباط کامل روح با بدن مادی و جسمانی که در پی آن، روح از تدبیر بدن و تصرف در اعضای آن دست می‌کشد و به جهان اصلی و ابدی خویش منتقل می‌شود.

علل اضطراب مرگ

پژوهش‌ها حاکی از این است که اضطراب مرگ حول دو محور کلی جهل و خوف ایجاد می‌شود. جهل نسبت به ماهیت انسان، مرگ و عوالم پس از مرگ و خوف از عقاب خدا. انواع جهل‌هایی که موجب اضطراب مرگ می‌شوند عبارتند از: جهل به خدا و صفات بی‌منتهای او، جهل به وجود حقیقی انسان، هدف از خلقت جهان و انسان، حقیقت دنیا و زوال‌پذیری آن، چیستی مرگ، نعمت‌ها و ابدیت عالم آخرت.

همچنین خوف از اعمال بد خود، عذاب‌های سخت و متنوع جهنم، ماهیت تجربه‌ناپذیر مرگ، غفلت از یاد خدا و آخرت، تسامح در اطاعت خدا و پرهیز از گناه و امثال آن نیز برای گروهی منشاء اضطراب مرگ می‌شود. ماده‌گرایان و کسانی که باور به اصالت روح ندارند و از حقیقت انسان، مرگ، دنیا و آخرت ناآگاهند یا خود را به غفلت زده‌اند؛ مرگ را پایان حیات و نابودی می‌پندارند. آن‌ها چون نسبت به صفات خدا و هدف وی از خلقت انسان جاهلند و درک درستی از لذت و الم ابدی آخرت ندارند، معنای زندگی را منحصر در همین حیات موقت دنیا و رفاه آن می‌بینند و تمام هم خود را صرف آن می‌کنند، از هر عاملی که بخواهد آن‌ها را از دنیا جدا کند گریزان‌اند. بنابراین هر چیزی که آنان را به مرگ نزدیک کند؛ مثل بیماری، پیری و حتی فکر مرگ، برایشان سخت و اضطراب‌آور است. خوف از عذاب پروردگار نیز یکی دیگر از علل اضطراب مرگ است. غافلان از یاد خدا که علم به حیات اخروی دارند؛ اما دانسته‌هایشان در باورشان ننگ‌جیده، موجبات غفلت و تسامح آنان را از اطاعت پروردگار و خرابی خانه آخرتشان فراهم کرده، دچار اضطراب مرگ می‌شوند. از سوی دیگر افراطیونی که از رحمت پروردگار ناامیدند و از تعادل بین خوف و رجاء ناتوان، از عقاب و عذاب الهی هراسانند و مبتلا به اضطراب مرگ می‌شوند.

یافته‌ها

یافته‌های مقاله حاضر حاکی از اثرگذاری اضطراب مرگ، تحت تاثیر سه عامل است:

- میزان تغییری که پس از مرگ با آن روبرو خواهد شد: اگر شناخت صحیحی از مثلث «انسان، مرگ و عوالم پس از مرگ» حاصل شود و انسان، در طول عمر از طریق مرگ‌اندیشی، با مرگ مأنوس شود، می‌تواند از میزان تغییرات بکاهد.
- میزان وثاقت آموخته‌هایی که پس از مرگ با آن مواجه می‌شود: برای شناخت صحیح، نیاز به منبعی متقن و موثق است تا شناخت حاصله با اتفاقات حین مرگ و پس از مرگ، تعارضی نداشته باشد که در این زمینه موثق‌ترین منبع، قرآن کریم است.
- الگوی رفتاری فرد: کسی که شناخت قرآنی دارد، با الگوگیری از معصومین علیهم‌السلام برای مرگ آمادگی و حتی آرزوی دیدار پروردگار و معصومین علیهم‌السلام را دارد. بنابراین قرآن کریم در مواجهه با اضطراب مرگ، مکانیسم پیشگیری یا غلبه بر اضطراب دارد، نه اجتناب یا سازگاری با اضطراب. این مکانیسم در سه حوزه شناخت، هیجان و رفتار قابل بررسی است:

حوزه شناخت

در تبیین علل اضطراب مرگ بیان شد که عمده‌ترین علت آن، انواع جهل است. لذا نخستین گام دفع اضطراب مرگ، شناخت صحیح از مبانی سلامت معنوی است که عبارتند از: انسان‌شناسی، خداشناسی و معادشناسی (۴۵).

شناخت حقیقت انسان

یکی از جهل‌های مولد اضطراب مرگ، جهل به خودشناسی است؛ کسانی که انسان را منحصر به همین جسم خاکی می‌دانند و روح و حقیقت او را خوب نمی‌شناسند، حتماً دچار اضطراب مرگ می‌شوند. درحالی‌که این روح است که اندیشه می‌کند، تصمیم می‌گیرد و جسم را به رفتار وادار می‌کند (۴۶). از دیدگاه قرآن، اصل و حقیقت انسان روح و نفس باقی است نه جسم فانی؛ «إِنَّمَا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره/۱۵۶). قرآن کریم با هشدارهای مختلف توجه انسان را به ادامه حیات روح و امکان بهره‌مندی آن از نعمات یا عذاب‌های ابدی اخروی متمرکز می‌کند و با معرفی نوع انسان، به‌طور مرتب خطر غرور، دنیاپرستی، وسوسه‌پذیری، طغیانگری و کارهایی که خسران آخرت را در پی دارد به وی گوشزد کرده، مایه نجات و فلاح ابدی وی را داشتن قلب سلیم و نفس مطمئنه می‌داند و به همین جهت انبیا را برای هدایت دنیوی و کمال اخروی مبعوث فرموده است؛ «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا» (فرقان/ ۵۶). یکی دیگر از جهل‌های مولد اضطراب مرگ، جهل به وجود خدا و صفات

حوزه هیجانی

نقش حیاتی احساسات در هدایت انسان انکارناشدنی است. اما پردازش افراطی علایق و احساسات، مانع از هدایت انسان می‌شوند. پس صاحب سلامت معنوی به جای تبعیت محض از حالات روحی خویش، براساس آیین‌نامه الهی به تنظیم هیجانات و احساسات خویش می‌پردازد، لذا با مراقبه، هیجان‌های مثبت و منفی خویش را به‌طوری مرتب‌بازبینی و با فرامین الهی در قرآن، هماهنگ می‌کند. برای زندگی خویش چشم‌اندازی ابدی در عالم آخرت تعریف کرده و نقطه تسلیم و رضای زندگی‌اش را براساس آگاهی از هدف خلقت انسان، تنظیم می‌کند.

البته هر انسانی به دلیل دوری از مقام عصمت، ممکن الخطاست، اما صاحب سلامت معنوی قرآنی، با عنایت به توبه‌پذیری خداوند و اقدام به توبه از اضطراب عقاب پس از مرگ رها می‌شود. زیرا می‌داند پروردگار عالم، توب و رحیم و غفور است و بندگانش را دوست دارد (زمر/۵۳). بنابراین صاحب سلامت معنوی قرآنی، خوف و رجائش را متعادل کرده، به جای دست و پنجه نرم‌کردن با اضطراب مرگ، مرگ را به عنوان بخشی از زندگی و انتقال به عالم ابدی می‌پذیرد.

حوزه رفتاری

صاحب سلامت معنوی قرآنی با اتکا به باورهای صحیحی که دارد رفتار خود را بر مبنای کسب رضای الهی و رسیدن به بهشت تنظیم کرده و در تلاش برای تدارک «حیات طیبه» (نحل/۹۷) است. پس در زمان مرگ، خدا را به نسبت تلاشش، خشنود از خود می‌داند و مشتاق بهشت است؛ لذا با رغبت و خوشحالی به سوی «دارالسلام» (یونس/۲۵) الهی می‌رود و از مرگ هیچ اضطرابی ندارد.

وی با نفس خودساخته‌ای که دارد، از ظلم و تعدی و تزییع حقوق دیگران گریزان است و رابطه خود با مردم را طوری تنظیم می‌کند که هنگام مرگ، همه برای وی طلب رحمت و مغفرت کنند. پس امید به رحمت و غفران الهی و نیز دعای خیر مردم، برای او دافع اضطراب مرگ است. ناگفته نماند ترس از مرگ به لحاظ تجربه‌ناپذیر بودن مرگ و دوری از اقوام و دوستان و دلبستگی‌هایی که انسان دارد طبیعی است؛ بنابراین شخص در حال مرگ را محتضر گویند؛ زیرا احضار کردن در مواردی اطلاق می‌شود که بر خلاف میل باطنی انسان صورت می‌گیرد (۴۷) و به‌طور عادت انسان میل به مرگ ندارد. در این راستا «نظریه بیم از مرگ» هم معتقد است داشتن دست کم مقداری ترس از مردن، به‌طور اساسی گریزناپذیر است (۱۱). در مورد ترس از مرگ نظریات دیگری نیز مانند نظریه «مدیریت وحشت» و «نظریه میانگیری» مطرح شده که هر دو پیش‌بینی می‌کنند افراد بسیار مذهبی کمتر از همه از مرگ می‌ترسند (۱۱). در مقابل نظرات فوق و «نظریه مدیریت معنا» نگارندگان مقاله حاضر، قائل به نظریه «مرگ با نشاط» هستند که در صورت تحصیل عالی‌ترین درجه سلامت معنوی قرآنی، محقق می‌شود. مبنای

کریمانه اوست. اعتقاد به وحدانیت خدا و شناخت صفات او، موجب زوال اضطراب مرگ می‌شود؛ از جمله صفات خداوند در قرآن حی و قیوم، قادر، تواب، غفور و ذوالصفح، عالم السر و الخفیات، مدبرالامور، حکیم، عادل، ارحم الراحمین، منشأ و منبع سلامت است. توجه به ترحم و مهربانی خدا در آخرت، مایه امید انسان و زوال ترس از مرگ و آخرت می‌شود. زیرا امید دارد پروردگاری را که عبادت کرده، با مهربانی او را به بهشت خواهد برد؛ «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ» (زمر/۵۳). صاحب سلامت معنوی قرآنی دریافته که سبب سلامت و سعادت آدمی، معرفت خداست و ثمره این معرفت، لذت و بهجت در آخرت است نه اضطراب مرگ.

شناخت حقیقت دنیا و آخرت

قرآن کریم حیات دنیا را «لَعِبٌ وَ لَهْوٌ» و «مَتَاعٌ قَلِيلٌ» و زوال‌پذیر و زینت شده و فریبنده می‌داند و در مقابل با تأکید بر بقاء آخرت، آن را «دَارُ الْقَرَارِ»، «الْحَيَاةِ»، «دَارُ السَّلَامِ» و نسبت به سایر عوالم «بَاقِي» و «خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَى» معرفی کرده و در آیات متعدد عذاب اخروی را «أَشَقُّ»، «أَشَدُّ»، «أَكْبَرُ» و «أَخْزَى» و اجر اخروی را «أَكْبَرُ» و «خَيْرٌ» برای متقین معرفی می‌کند. لذا کسی که با خودسازی به سلامت معنوی رسیده است از مرگ و انتقال به آخرتی که از دنیا بهتر است، ترس و اضطرابی ندارد.

شناخت حقیقت مرگ

یکی دیگر از راهکارهای شناختی زائل‌کننده اضطراب مرگ، شناخت حقیقت مرگ است. ماهیت تجربه‌ناپذیر مرگ، امکان شناخت صحیح آن را دشوار می‌کند؛ مگر با اعتقاد و اتکا به آموزه‌های وحیانی.

آیات قرآن کریم مرگ را از مخلوقات خداوند معرفی کرده (ملک/۲)، آن را گذرگاهی برای انتقال به بخش دیگری از حیات می‌داند و با الفاظ خاصی که پیش‌تر بیان شد ماهیت مرگ را ترسیم می‌کند. همچنین در روایات اسلامی حقیقت مرگ برای مؤمنان و کافران بیان شده که به آن‌ها اشاره شد. بنابراین مؤمن و متقی براساس مبانی عقیدتی صحیحی که در وجودش نهادینه شده، از حقیقت مرگ آگاه شده؛ همه افعال الهی را حکیمانه، هدفمند و سراسر رحمت می‌داند، هرگز مرگ را ناخوشایند و شوم و خطرناک نمی‌پندارد و آن را نه با اجبار و کراهت و نگرانی، بلکه با اشتیاق می‌پذیرد. زیرا احساس نگرانی جایی است که خطری انسان را تهدید کند؛ درحالی‌که صاحب سلامت معنوی قرآنی، باور دارد مرگ پلی است برای انتقال به عالمی بهتر و همراه با لذات ابدی و رضایت همه‌جانبه؛ «لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ» (مائده/۱۱۹). در آیه دیگری می‌فرماید؛ «فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ» (روم/۱۵). تعبیر «يُحْبَرُونَ» نشان رضایت همه‌جانبه بهشتیان است (۵۵). نهایتاً صاحب سلامت معنوی قرآنی، مرگ را نه پایان راه؛ بلکه آغاز حیاتی نوین می‌بیند و اضطرابی به خود راه نمی‌دهد.

خود انسان دارد، قرآن کریم با آموزش باورهای صحیح و هشدارهای جدی و مکرر منشأ آن را در پیروان خود از بین می‌برد. از منظر قرآن کریم شناخت صحیح خدا و صفات او، حقیقت ابدی انسان، کیفیت و کمیت دنیا و آخرت، حقیقت و چیستی مرگ و انجام اعمال صالح پیامدهای تأثیرگذاری بر دفع اضطراب مرگ دارند. در واقع کم و کیف تعلقات دنیوی بر نگرش مرگ تأثیر بسزایی دارند.

سلامت معنوی قرآنی با مبانی خودشناسی، خداشناسی و معادشناسی موجب دفع جهالت‌های مولد اضطراب مرگ است و با توجه به مراتبی که دارد، هر مقدار که این شناخت‌ها و باورها بیشتر و جدی‌تر باشند، همان مقدار بر کنترل هیجانات و انجام رفتارهای ارزشی انسان تأثیرگذار بوده و همان مقدار به دفع اضطراب مرگ کمک خواهند کرد. بنابراین کسی که به‌طور واقعی ایمان و عمل صالح دارد صاحب سلامت معنوی قرآنی بوده و از هر نوع بیماری و مرگ، اضطرابی به خود راه نمی‌دهد.

پیشنهادهای

با توجه به نتایج به‌دست آمده پیشنهاد می‌شود:

۱. مبانی نظری و نیز ابعاد و اصول نظریه «مرگ بانشاط» از منظر قرآن بررسی شود.
۲. موضوعات معنوی و علوم انسانی در قرآن کریم به بهترین وجه مطرح شده است. بر مسلمین لازم است؛ بیشتر از این اقیانوس گهربار بهره‌برداری نمایند.

این نظر انس با خدا، قرآن و اولیای الهی است. کسی که عمری در پی تحصیل و قرب الهی و دیدار ائمه هدی علیهم‌السلام بوده، بانشاط از مرگ استقبال می‌کند و باکی ندارد که در راه خدا مرگ به سراغش بیاید یا او سراغ مرگ رود؛ «وَشِيعَةُ عَلِيٍّ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ لَا يُيَاوَنُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْقَعَ الْمَوْتُ عَلَيْهِمْ أَوْ وَقَعُوا عَلَى الْمَوْتِ...» (۴۸). لذا دارنده سلامت معنوی قرآنی با مرگ‌اندیشی و مراقبت بر رفتار سودمند سعی می‌کند با خلاصی از وابستگی‌های دنیوی، ترس از مرگ را از خود دور نماید.

بحث و نتیجه‌گیری

بعضی محققان مسئله مرگ را اضطراب‌آور پنداشته و با خلط واژه ترس و اضطراب، مرگ را امری کاره و اجتناب‌ناپذیر دانسته‌اند. برخی نیز مفاهیمی چون «مرگ خوب»^۱ و «مرگ مثبت»^۲ را مطرح کرده‌اند. اما قرآن کریم از «مرگ با نشاط» برای صاحب سلامت معنوی قرآنی، سخن گفته است. مرگ خوب و مرگ مثبت هر دو به‌جای اجتناب از مرگ به مرگ‌اندیشی و بهینه‌سازی لحظات مرگ از طریق کنترل عناصر مادی می‌پردازند. نظریه مرگ بانشاط نیز مرگ‌اندیشی و بهینه‌سازی مرگ را تشویق می‌کند اما نه به‌واسطه عناصر مادی؛ بلکه شادی و نشاط دنیوی و اخروی را متأثر از یکدیگر دانسته و اقبالی با نشاط به مرگ دارد و همه را به ایمان و عمل صالح و سلامت ابدی در بهشت دعوت و مرگ را گذرگاهی به سوی آن معرفی می‌کند. با توجه به اینکه علل اضطراب مرگ، ریشه در جهالت و غفلت‌های

Review

The Consequences of the Spiritual Health of the Quran on Eliminating of Death Anxiety

Habibollah Yousefi³, Marzieh Abdolkarimi Natanzi^{*4}

Abstract

Background: The outbreak of the Covid 19 virus and its deaths, has led to a great deal of anxiety all over the world which seems to be because of fear of death. The spiritual health resulting from the Quranic teachings is an approach human soul and functions as a beneficial healer and a blessed medicine to alleviate this anxiety for those who believe in the Quran. Therefore, this study on the advantages of the Qur'anic spiritual health regarding the elimination of anxiety due to death reveals the necessity of further research in this field.

Methods: The present study, in terms of content analysis, examines some verses related to the spiritual health, peace of mind, fear, death and the afterlife.

Results: Based on the findings the main causes of anxiety about death include the ignorance of God's attributes, the truth of man, death, the world of the hereafter, and the negligence that has gripped the man in the past.

Conclusions: The Holy Quran, by refining the correct knowledge and beliefs about the attributes of God, the eternal truth of man, the truth of death and the blessing of the hereafter, and the repentance to God, has provided the ground for the promotion of spiritual health. It also protects human being from negligence and compels valuable behaviors and eliminates the anxiety of death. As a result, the Qur'anic spiritual health helps in relevancy the anxiety due to death.

Keywords: Anxiety, Death, Health, Spirituality, Spiritual Health .

1. Good death

2. Death positive

3. Assistant Professor, Islamic Education group School of Medicine, Arak University of Medical Sciences.

4. Graduate Student, Islamic Psychology Payamenoor University, Student of the Seminary of Maktab Kowsar, Kashan

منابع

۱. حسن بن علی (امام یازدهم)، التفسیر المنسوب الی امام الحسن العسکری (علیه السلام)، چاپ اول، قم: مدرسه امام مهدی؛ ۱۴۰۹ ق.
۲. قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران: انتشارات دار القرآن، ۱۳۹۵.
۳. خدابخشی کولایی آناهیتا، فروزان آقافاضل، مقایسه احساس تنهایی و اضطراب مرگ در سالمندان مرد فعال و غیرفعال مقیم در آسایشگاه‌های سالمندان شهر یزد، فصلنامه پرستاری گروه‌های آسیب‌پذیر، ۱۳۹۷؛ ۵ (۱۶): ۱-۱۵.
۴. کرد نوشین، سامانی سیامک، پیش‌بینی اضطراب مرگ براساس بهزیستی معنوی و ابعاد دل‌بستگی به خدا در زنان سالمند، سومین کنفرانس ملی روان‌شناسی و علوم رفتاری، ایران، تهران؛ ۱۳۹۶.
۵. قربانعلی پورمسعود، اسماعیلی علی، تعیین اثربخشی معنادرمانی بر اضطراب مرگ در سالمندان، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۱۳۹۱؛ ۳ (۹): ص ۴۵-۶۸.
۶. محمدی‌زاده عاطفه، عسکری زاده قاسم، باقری مسعود، رابطه سلامت معنوی با اضطراب مرگ در بیماران مبتلا به مالتیپل اسکلروزیس، فصلنامه دین و سلامت، ۱۳۹۵؛ ۲ (۲): ۲۰-۲۸.
۷. هادی بهرامی احسان، امجدیان محی‌الدین، رستمی رضا، واحدی سیامک، ارائه مدل نظری مداخله درمانی براساس آموزه‌های اسلامی جهت کاهش میزان افسردگی، استرس و اضطراب بیماران عروق کرونر قلب، فصلنامه دین و سلامت، ۱۳۹۷؛ ۶ (۲): ۴۰-۵۲.
۸. زربخش بحری محمدرضا، پورحسانی، س آ، رحمانی م، زالکان فاطمه، کیان‌پور ا، رابطه امید به زندگی و تاب‌آوری با اضطراب مرگ در بیماران HIV، Basic ApplSci Res، ۱۳۹۲؛ ۳ (۶): ۸۹۹-۹۰۴.
۹. ایمان‌زاده علی، شریفی فاطمه، تجربیات زیسته بیماران سرطانی از اضطراب مرگ با تکیه بر دیدگاه موقعیتهای مرزی یاسپرس، فصلنامه روان پرستاری، ۱۳۹۷؛ ۶ (۶): ۳۵-۴۷.
۱۰. برجلی محمود، عباسی مسلم، اسدیان خرم‌آبادی آرزو، اعیادی نادر، اثربخشی معنادرمانی گروهی بر اضطراب مرگ و امید به زندگی بیماران مبتلا به سرطان معده، فصلنامه جندی شاپور، ۱۳۹۵؛ ۲ (۶): ۶۲۶-۶۴۵.
۱۱. آقابابی ناصر، سهرابی فرامرز، اسکندری حسین، برجلی احمد، فرخی نورعلی، بررسی رابطه اضطراب مرگ با جهت‌گیری دینی در میان دانشجویان مسلمان ایران، فصلنامه بین‌رشته‌ای تحقیقات کاربردی علوم انسانی اسلامی، ۱۳۹۶؛ ۱ (۱): ۷-۲۴.
۱۲. منصورنژاد زهرا، کجیاف محمدباقر، رابطه بین جهت‌گیری مذهبی (درونی، بیرونی) و جنسیت، با اضطراب مرگ در میان دانشجویان، مجله پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری، ۱۳۹۱؛ ۲ (۲): ۵۵-۶۴.
۱۳. موعودی سوسن، حبیبی سمانه، طیبی مریم، بیژنی علی، رابطه اضطراب مرگ با وضعیت سلامت روان در پرستاران شاغل در بیمارستان‌های دانشگاه علوم پزشکی بابل، مجله دانشگاه علوم پزشکی بابل، ۱۳۹۵؛ ۱۹ (۲): ۴۷-۵۳.
۱۴. شریف‌نیا سیدحمید، سلیمانی محمدعلی، عبادی عباس، تقی‌پور بهزاد، زراعت‌گر لیلی، شهیدی سمانه، ارتباط بین هوش معنوی و سلامت معنوی با اضطراب مرگ در جانبازان ایرانی، مجله طب نظامی، ۱۳۹۶؛ ۱۹ (۴): ۳۳۶-۳۴۳.
۱۵. ملکیان مصطفی، راهی به‌رهای جستارهایی در عقلانیت و معنویت، چاپ اول، تهران: انتشارات نگاه معاصر؛ ۱۳۸۰.
۱۶. طباطبایی سیدمحمدحسین، تشیع معنویت به‌ضمیمه چندین مقاله دیگر، چاپ چهارم، قم: انتشارات تشیع، ۱۳۸۷.
۱۷. موسوی خمینی سیدروح‌اله، صحیفه نور، بی‌جا، تهران: انتشارات امام خمینی؛ ۱۳۷۷، ج ۱۶.
۱۸. فتاحی اسماعیل، «واکاوی مفهوم و انواع تعریف از سلامت معنوی، فصلنامه مطالعات معنوی، ۱۳۹۴، ۱۱ (۱۵-۱۶): ۵-۱۶.
۱۹. عزیزی فریدون و همکاران، دانشنامه سلامت معنوی، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی شهید بهشتی؛ ۱۳۹۷.
۲۰. یوسفی، حبیب‌اله، مبانی و شاخص‌های سلامت معنوی از منظر قرآن و نقد ماده‌گرایی، چاپ اول، کاشان: انتشارات امین، ۱۳۹۹.
۲۱. ابن‌منظور محمدبن مکرّم، لسان‌العرب، چاپ سوم، بیروت: انتشارات دار الفکر دارالصادر؛ ۱۴۱۴ق؛ ج ۱، ص ۵۵۰.
۲۲. پوررجب فاطمه، اضطراب، فصلنامه حکمت سینوی، ۱۳۸۱؛ ۶ (۱۹): ۵۹-۶۲.
۲۳. دهخدا علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، چاپ اول، تهران: انتشارات رزنه؛ ۱۳۷۱، ج ۳.
۲۴. مصطفوی حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، چاپ اول، تهران: انتشارات بنگاه نشر کتاب؛ ۱۳۶۰، ج ۱۳.
۲۵. فخر رازی محمدبن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، چاپ سوم، بیروت: انتشارات دار احیاء التراث عربی؛ ۱۴۲۰ق، ج ۲۳.
۲۶. عروسی حویزی احمدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، چاپ چهارم، قم: انتشارات اسماعیلیان؛ ۱۴۱۵ق، ج ۳.
27. Kubler-Ross E. On death and dying. Trans: Bahrami AS. 1th ed. Tehran: Roshd Publications; 2007. P. 47-147.
28. Walter. Tony. p. 14. Quoted from Mulla Yousofi M, Bagheri MR. New Man and the Problem of Death: A Look at Elizabeth-Elizabeth Kubler-Ross Theory. Quarterly Journal of Religious Research. 2012; 10(20): 133-150.
۲۹. هاشمی زهراسادات، علی زمانی امیرعباس، زمانی مهدی، خوش‌طینت ولی‌اله، مرگ‌اندیشی از منظر اروین یالوم و تأثیر آن بر معنا بخشی به زندگی، فصلنامه قیسات، ۱۳۹۷؛ ۲۳ (۸۸): ۱۲۱-۱۵۰.
۳۰. اکبری عادل، مکوندی بهنام، بررسی مرگ از دیدگاه قرآن و روان‌شناسی، فصلنامه روان‌شناسی، علوم اجتماعی و علوم تربیتی، ۱۳۹۷؛ ۲ (۲): ۱-۱۵.
31. Henrie J, Patrick JH. Religiousness, religious doubt, and death anxiety. The International Journal of Aging and Human Development. 2014; 78 (3): 203-207.
32. Beshai JA. Islamic ontology of death anxiety in the work of Abdel-khalek. Journal of Death & Dying. 2012; 66(1): P 89-96.
33. Venes D, Taber CW. Taber's cyclopedic medical dictionary. 22th ed. Philadelphia;F.A. Davis Company; 2013.
34. Tillich PJ. Quoted from Aghababaei N, Sohrabi F, Eskandari H, Borjali A, Farrokhi N. Study of the relationship between death anxiety and religious orientation among Iranian Muslim students. The Interdisciplinary Quarterly of Applied Researches on Islamic Humanities. 2017; 1(1): 7-24.
۳۵. ابن بابویه محمدبن علی، الامالی للصدوق، چاپ ششم، تهران: انتشارات کتابچی، ۱۳۷۶.
۳۶. ابن بابویه محمدبن علی، معانی الاخبار، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳.
۳۷. ابن بابویه محمدبن علی، اعتقادات الامامیه (للصدوق)، چاپ دوم، قم: انتشارات کنگره شیخ مفید؛ ۱۴۱۴ق.
۳۸. فیض کاشانی محمدمحسن، نوادر الاخبار فی ما يتعلق باصول الدین، چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی؛ ۱۳۷۱.
۳۹. ابن بابویه محمدبن علی، معانی الاخبار، چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳.

۴۰. ابن بابويه محمدبن علی. اعتقادات الاماميه (للسدوق). چاپ دوم. قم: انتشارات کنگره شيخ مفيد؛ ۱۴۱۴ق.
۴۱. ابن بابويه محمدبن علی. عيون اخبار الرضا عليه السلام. چاپ اول. تهران: انتشارات نشر جهان. ۱۳۷۸، ج ۱.
۴۲. مجلسی محمدباقر. بحارالانوار. چاپ دوم. بيروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی؛ ۱۴۰۳ق، ج ۶.
۴۳. ابن بابويه محمدبن علی. عيون اخبار الرضا عليه السلام. چاپ اول. تهران: انتشارات نشر جهان. ۱۳۷۸.
۴۴. هاشمی رفسنجانی علی اکبر. تفسير راهنما. چاپ پنجم. قم: انتشارات بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبليغات اسلامی حوزه علميه قم)؛ ۱۳۸۶، ج ۱۴.
۴۵. يوسفی حبيب‌الله ، عبدالکريمی نطنزی مرضيه، نسایی بزرگی حسين. ميانی سلامت معنوی در قرآن. فصلنامه فيض. ۱۳۹۸؛ ۲۳ (۷): ۸۱۰-۸۱۶.
۴۶. يوسفی حبيب‌الله، عبدالکريمی نطنزی مرضيه، بازتاب اعتقاد به نظام احسن در ارتقای سلامت معنوی و تعالی معرفتی. فصلنامه اماميه، ۱۳۹۹؛ ۶(۱۰): ۲۶۵-۲۵۰.
۴۷. مکارم شیرازی ناصر. تفسير نمونه. چاپ اول. تهران: دارالکتب الاسلاميه؛ ۱۳۷۴، ج ۱۶.
۴۸. مجلسی محمدباقر. بحارالانوار. چاپ دوم. بيروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی؛ ۱۴۰۳ق.